

## ПОЛІТИЧНА ТА ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

УДК 37.0 (477)

Іванов М. С.

### ДО ПРОБЛЕМИ З'ЯСУВАННЯ ЗМІСТУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ

*Розглянуто методологічні аспекти дослідження проблем політичної та громадянської освіти. Автор звертає увагу на існуючу невизначеність того, як співвідносяться поняття «політична освіта» та «громадянська освіта», і пропонує їх власні тлумачення, робить висновок про необхідність визначити суть зазначених понять, спираючись виключно на їхні змістовні характеристики.*

З часом дедалі зрозумілішою стає істина, що основні проблеми будь-яких суспільних перетворень пов'язані, багато в чому, із трансформацією свідомості всіх соціальних верств. Втім, і досі в Україні, яка переживає перехід до принципово нових основ політичного та економічного устрою, проблемам цілеспрямованої та раціональної трансформації суспільної свідомості приділяється недостатньо уваги з боку владних кіл та відповідних суспільних інституцій. Напевне через те, що частина владних кіл, при звичайстві до маніпуляцій і популізму як головних засобів впливу на поведінку громадян, залишається практично не зацікавленою у розгортанні масштабних та системних заходів для формування стрункої системи соціального просвітництва.

Натомість відбувається нестримне культивування суто західних зразків політичної та економічної культури, що не може бути кваліфіковане як свідомо цілеспрямована політика впровадження реального досвіду раціоналізації суспільного життя. Навпаки, в цьому можна побачити скоріше намагання відволікти частину населення, особливо молодь, від гострих соціальних проблем, запропонувати їм систему цінностей, яка б спрямовувала їхню активність у далекі від реальних політичних проблем галузі.

Однак поступово формується прошарок науковців, прагматичних і відповідальних політиків

та громадських діячів, котрі наполегливо наголошують на необхідності поєднувати будь-які перетворення в суспільстві із формуванням людини, що відповідала б моделі перетвореного суспільства. Без такого поєднання влада в суспільстві приречена постійно зіштовхуватися з напівсвідомим опором тієї частини населення, умови існування якої, в першу чергу матеріальні, погіршуються в результаті перетворень.

Свідченням зростання інтересу до проблем громадянської культури і політичної участі є значна кількість різноманітних програм і проєктів, наукових конференцій та публікацій, які так чи інакше пов'язані із зазначеними проблемами. Серед них звертають на себе увагу документи концептуального значення, підготовлені останнім часом різними авторськими колективами. Деякі з них, як-от «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку Української державності» (АПН України), «Концепція громадянської освіти в Україні» (Інститут громадянської освіти НАУКМА), - вже винесено на громадське обговорення. Також запропоновано на розгляд громадськості Концепцію громадянської освіти, розроблену в рамках «Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні», що включає широкомасштабний проєкт «Освіта для демократії в Україні».

При цьому впадає в око, що переважна увага приділяється проблемам саме громадянської

<sup>1</sup> Іванов М. С., 2003

освіти. Проблеми ж політичної освіти залишаються сферою наукових інтересів окремих дослідників. Чи не єдиним винятком є лабораторія психології політичної освіти Інституту соціальної і політичної психології АПН України на чолі з Іриною Жадан.

На наш погляд, на особливу увагу заслуговує осмислення ролі, місця та змісту різних елементів освіти й науки у формуванні світоглядних засад сучасної людини. Насамперед це стосується тих компонентів освіти, що покликані поширювати досвід побудови соціальних відносин, а це в першу чергу громадянська й політична освіта.

Мало хто сьогодні сумнівається у важливості розбудови громадянської та політичної освіти. Однак ці поняття та позначені ними види педагогічної діяльності залишаються належним чином не визначеними. З цього приводу І. Жадан зазначає, що вітчизняна наука і педагогічна практика досі неоднозначно інтерпретують поняття «політична» і «громадянська» освіта. По-різному визначають їх і в країнах усталеної демократії. Якщо в американській інтерпретації поняття «громадянський» ширше, ніж «політичний», то в німецькій - навпаки. Однак, незважаючи на вказану відмінність, серед основних завдань освітнього процесу - засвоєння політико-правових знань і навичок взаємодії, а також формування системи потреб і установок особистості, які б відповідали цінностям демократичного суспільства. Дослідниця пропонує розглядати політичну освіту як складову громадянської освіти, засіб формування культури громадянськості [1].

Ця теза викликає заперечення. Видається, що неправильно підходити до розв'язання проблеми співвідношення «політичної» та «громадянської» освіти механічно, встановивши їх ієрархію, так само як і ототожнювати ці поняття, що можна помітити у твердженнях уже згаданих авторів. Для відповіді на запитання про співвідношення розглядуваних видів освітньої діяльності слід детально проаналізувати зміст відповідних їм понять.

На думку наукового колективу на чолі з академіком АПН України О. В. Сухомлинською, який підготував у квітні 2000 року «Концепцію громадянського виховання дітей і молоді», *громадянська освіта - це навчання людей того, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватись її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як*

*бути громадянином демократичного суспільства* [2].

Дана концепція є певним поступом у справі теоретичного осмислення громадянської освіти, її втілення в педагогічну практику в Україні. Цінним є те, що автори приділяють увагу методологічним аспектам проблеми. Зокрема, в концепції наведено визначення багатьох основних понять, на які спираються автори при її викладенні. Так, у вступній частині вміщено ґрунтовні визначення понять «громадянська освіта», «громадянське виховання», «громадянство», «громадянське суспільство», «громадянська культура» та ін. Такий підхід дає можливість зрозуміти позицію авторів та їхнє всебічне бачення організації і втілення громадянської освіти.

Водночас наведене визначення громадянської освіти виглядає надто широким і загальним. Схоже на те, що воно більше визначає завдання громадянської освіти, ніж її сутність. Крім того, сумнівною є теза про те, що громадянська освіта - це «навчання жити», хоча лише й за умов сучасної держави. При такому розумінні громадянської освіти не слід забувати, що будь-яке навчання в якомусь сенсі слугує цьому ж.

Якщо бути не дуже прискіпливим, то можна припустити, що згадане визначення спрямоване на те, щоб підкреслити думку про актуальність набуття членами сучасного суспільства здатності бути свідомими учасниками суспільного процесу, тобто вміти критично й реально оцінювати насамперед політичні, економічні та культурні процеси, які відбуваються щодня чи відбувалися в історичному минулому. Ця проблема, насправді, завжди була й сьогодні залишається однією з корінних та найважливіших. Здатність кожного індивіда суспільства не дозволяти порушувати його права та дотримуватися законів — омріяна мета. Але важливо не тільки це усвідомити та визнати як умову цивілізованого вирішення багатьох суспільних проблем, а й побачити оптимальні та реальні шляхи її здійснення. Можна припустити, що, на думку авторів названої концепції, саме розвиток громадянської освіти, в тому сенсі, як вони її тлумачать, є певним шляхом у цьому напрямі.

Суттєвим є те, що автори концепції тлумачать громадянську освіту як елемент *громадянського виховання* — формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчувати себе морально, соціальне, політичне та юридичне дієздатною і захищеною. В концепції підкреслюється, що у гро-

мадянському вихованні важливе місце посідає *громадянська освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини*. При цьому вказується, що громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, що передбачає перш за все політичну, правову й економічну освіченість та здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства.

З даного визначення зрозуміло, що у процесі громадянського виховання провідна роль належить освітній складовій, яка доповнюється й розширюється вихованням у душі *громадянськості*. Інакше кажучи, можна зрозуміти, що громадянське виховання і громадянська освіта, як його елемент, спрямовані переважно на формування в індивіда певних якостей, що мають бути притаманні йому як громадянину. Автори концепції наводять розгорнуте тлумачення цього поняття. На їхню думку, *громадянськість* – духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язані більш або менш лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися додержання власних прав та обов'язків [3].

Таким чином, як бачимо, тлумачення громадянської освіти дещо відрізняється від наведеного спочатку в розділі основних понять концепції. По-перше, це вже не навчання того, як треба жити за умов демократії, а навчання прав та обов'язків людини; по-друге, громадянська освіта, крім цього, за своїм змістом тісно пов'язується з політичною, правовою та економічною освіченістю. Таке розуміння дає змогу припустити, що громадянську освіту не слід розуміти як єдину навчальну дисципліну, яку можна викладати поряд з багатьма іншими, пов'язаними з дослідженням суспільних відносин. Хоч багато хто саме так її розуміє. Так, наприклад, учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції «Соціальна компетентність педагога як системотворчий чинник громадянської освіти і виховання» (Євпаторія, 26–28 вересня 2001 року), у проєкті Національної доктрини розвитку освіти України висловили рекомендації визначити поняття «громадянська освіта» і на факультетах соціально-гуманітарного спрямування вищих педа-

гогічних закладів освіти ввести спеціалізацію «викладач з громадянської освіти»; включити до навчальних планів 9–11-х класів загальноосвітніх шкіл, профтехучилищ та вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації окремий предмет «Громадянська освіта» чи «Громадянознавство», інтегруючи в ньому існуючі предмети «Правознавство», «Людина і суспільство» та інші [4].

Очевидно, що центральними аспектами системи громадянської освіти мають бути питання функціонування найважливіших сфер суспільного життя. А це означає, що громадянська освіта так чи інакше повинна бути втілена у змісті всієї системи суспільствознавства. Якщо відштовхуватися в цьому питанні від розуміння, характерного для розвинутих демократичних країн, то громадянська освіта є *комплексним напрямком навчально-виховної роботи, що поєднує в собі насамперед елементи політичної, правової й етичної освіти*. Досить подивитися будь-яку програму *civic education* США, Канади, Франції та інших держав, щоб переконатися в правоті сказаного. При цьому слід зауважити, що громадянська освіта не замінює названих елементів освіти, а лише вбирає їх у себе. Таке розуміння дозволяє ще раз підкреслити думку про неприпустимість ототожнення понять «громадянська освіта» та «політична освіта», оскільки їх структура не збігається.

Саме міжпредметний підхід до розуміння змісту і форми громадянської освіти, на нашу думку, має стати домінуючим ще й внаслідок тієї обставини, що даному предмету *не відповідає жодна наукова дисципліна*.

Отже, спираючись на наведені визначення громадянської освіти, можна дійти висновку, що найбільш обґрунтованим виглядає підхід, згідно з яким її розуміють як систему навчально-виховних заходів, метою яких є формування свідомого громадянина, здатного, спираючись на існуючу законодавчу базу, захищати свої права та надавати підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси. При цьому, на нашу думку, ключовою якістю громадянина виступає його здатність діяти в контексті власних інтересів.

Оскільки нас цікавить не лише з'ясування змісту поняття «громадянська освіта», а також його співвідношення з поняттям «політична освіта», слід окремо зупинитися на тлумаченні останнього. Політичні знання і культура потрібні сьогодні будь-якій людині, незалежно від її професійної належності, віку та статі, оскільки, живучи в суспільстві, вона неминуче мусить

взаємодіяти з іншими людьми і державою. Без володіння такими знаннями особистість ризикує стати розмінною монетою в політичній грі, перетворитися на об'єкт маніпулювання і поневолення з боку більш активних у політичних відносинах сил.

Слід зауважити, що стан політичної культури суспільства не є продуктом запозичених досягнень розвинутих суспільств, як дехто схильний вважати. На нашу думку, це завжди продукт власного досвіду, який накопичується та передається від покоління до покоління. І якщо припустити, що у своїй історичній минувшині попереднє покоління не мало стійких демократичних традицій, то можна передбачити, що наступне покоління, незважаючи на намагання офіційних інституцій запровадити інші цінності, буде зберігати риси попереднього покоління більшою мірою, ніж запозичені зразки, хоч би якими прогресивними вони були.

Здатність громадян до прийняття раціональних рішень, участі в політиці не формується стихійно, а набувається в ході систематичного оволодіння відповідними знаннями й досвідом. Сьогодні у всіх індустріально розвинутих демократичних країнах існують спеціальні інститути політичної освіти, що допомагають вирішувати ці завдання. Діяльність таких установ не можуть замінити засоби масової комунікації, бо дають здебільшого відбиток подій, ще й не завжди правдивий, не передбачають вироблення вміння громадян самостійно, критично аналізувати одержувану інформацію.

Демократична політична освіта базується на визнанні основних гуманістичних цінностей, і насамперед волі й гідності кожної особистості, її природних, невід'ємних прав. Вона допомагає індивіду правильно оцінити відповідний суспільний лад, усвідомити своє місце і роль у державі, права й обов'язки. Головна її мета — навчити людину адекватно орієнтуватися в складному і суперечливому сучасному світі, представляти й захищати свої інтереси, поважаючи інтереси і права інших людей, спільно з іншими розв'язувати загальні проблеми. Вона спрямована також на формування у громадян поваги до демократичного порядку.

Крім того, демократична політична освіта сьогодні покликана надати політиці людського виміру, стримувати в політичних діях прояви егоцентричної мотивації, нетерпимості й емоційної невірноваженості, а також ідеологічного, класового чи націоналістичного ірраціоналізму, що

нерідко виступає під прапором боротьби за тотальну раціоналізацію суспільства.

За даними деяких досліджень, серед молоді малопопулярними є такі поняття, як патріотизм, чітка громадянська позиція [5], що є відбиттям рівня політичної свідомості даної категорії населення. Сьогодні вона має нестійкі уявлення про власні ідеали, які переважно є гібридом поширених цінностей західної культури та місцевих реалій, пов'язаних з руйнуванням цінностей попередніх поколінь. Вирішальний вплив на громадянське виховання та орієнтації молоді справляє грабіжницьке ставлення деяких представників політичної й економічної еліти до решти суспільства. Саме під їхнім впливом молода генерація виховується здебільшого в атмосфері духовного зубожіння, спустошення, бездушності, аморальності, зневіри в майбутньому.

Однак не можна не помічати й того, що подальше погіршення економічної ситуації в країні та посилення інших кризових явищ може спричинити зростання політичної активності молоді. І в цій ситуації існуюча політична система може бути практично нездатною демократичними засобами долати надмірну, а може й агресивну, політичну активність, підґрунтям якої, безумовно, є певний стан ідеологічних пріоритетів серед молоді. Тому при вивченні проблем системи політичної освіти окрему увагу слід звернути на з'ясування ідеологічних орієнтацій молоді, їх трансформацій та дослідження можливостей впливу на їх розвиток засобами політичної освіти.

Особливо необхідні політичні знання та навички молодому поколінню, що відрізняється великим радикалізмом суджень і дій, підвищеною сприйнятливістю до різного роду утопічних ідеологій і демагогічних закликів.

Потребують уточнення завдання та зміст політичної освіти. Поряд із загально визнаними завданнями оволодіння політичними знаннями, досвідом взаємодії й узгодження політичних інтересів, формування системи потреб і принципів, необхідні зусилля для обґрунтування завдань цього виду освіти щодо формування політичної культури молоді в умовах трансформації політичної системи.

Попри те що політична освіта в нашій країні вже посіла належне місце у формуванні світогляду широких кіл громадян, усе ж вона сама залишається малодослідженою ділянкою освітньої діяльності. Політичну освіту зазвичай розуміють як процес отримання систематизованих знань про політичне життя суспільства. На

практиці такі знання часто поширюються в єднанні зі знаннями про економічне та духовне життя. Водночас це поняття іноді вживають поряд з поняттям «політологічна освіта», що не може не викликати питання про їх тотожність чи відмінність. На нашу думку, цю проблему можна вирішити шляхом тлумачення поняття «*політична освіта*» як певної системи передачі знань про політичне життя засобами всіх соціальних інституцій, які тією чи іншою мірою поширюють знання про нього. Під «*політологічною освітою*» слід розуміти систему фахової освіти спеціалістів у галузі політичного процесу. З цього приводу існує певна єдність серед дослідників. Більшість з них під політологічною освітою розуміють викладання політичних знань, що може здійснюватися на рівні фундаментальної науки, на рівні практично-політичної взаємодії та у площині повсякденного буття. Як суто фахова, фундаментальна політологічна освіта адресується науковцям та викладачам у цій галузі, спрямовується на глибинне осягнення світу політики, держави та права в усій їх складності, суперечливості й багатоманітності, на з'ясування тенденцій і закономірностей, принципових питань функціонування влади.

Отже, *політологічна освіта* — це не так ознайомлення зі сферою політичного життя, як глибоке її дослідження та пізнання політичної дійсності в певних закономірностях та зв'язках з іншими сторонами життя суспільства. Саме такому розумінню слугує характеристика її змісту, який становлять конкретні проблеми й наявні конфлікти, прийоми й методи суспільної взаємодії, впливу на маси та державно-політичні

інституції, технології партійно-політичної роботи, адміністративного управління, способи проведення політичних кампаній, політичний аналіз та прогнозування, прийняття рішень тощо.

Припустивши такий підхід, ми можемо твердити, що поняття «політична освіта» є ширшим за поняття «політологічна освіта», оскільки охоплює як систему підготовки фахівців політичної сфери, так і систему, по-суті, політичного просвітництва в суспільстві, тобто поширення знань про політику серед тих, для кого вона не є фаховою галуззю.

У зв'язку з цим, повертаючись до з'ясування питання про співвідношення вищезгаданих понять, слід зазначити, що поняття «громадянська освіта» не слід ототожнювати з поняттям «політична освіта», оскільки його зміст уточнюють не лише заходи політичного просвітництва, які можна розглядати як елементи громадянської освіти, а й масштабна система освітянської діяльності держави з підготовки фахівців у галузі теорії і практики політики та державного управління. Ці поняття мають точки дотику на так званому політико-функціональному рівні, коли постає проблема вирішення поточних завдань соціуму, його груп та інституцій через мобілізацію ресурсів системи політичної і громадянської освіти на конкретному історичному етапі розвитку (політична дидактика).

Але на інших рівнях політична освіта має цілі, які не є характерними для системи громадянської освіти. Особливо це стосується рівня цілісного пізнання політичного світу, що має передусім політико-онтологічні цілі, які ми пов'язуємо, як зазначалося вище, з політологічною освітою.

1. Жадан І. Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді.— Наукові записки НаУКМА.— Т. 18.- Серія: Політичні науки.- К., 2000.- С. 91.
2. Постанова президії Академії педагогічних наук України «Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді», 19 квітня 2000 р. Протокол № 1-7/4-49.
3. Там само.
4. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конфе-

ренції «Соціальна компетентність педагога як системотворчий чинник громадянської освіти і виховання» (Євпаторія, 26-28.09.2001 р.) // Інформаційний бюлетень проекту «Освіта для демократії».- Випуск 6.- Жовтень 2001 р.- С. 3.

5. Ващу́тін О. Політична соціалізація молоді в сім'ї і становлення політичної психології індивіда // Людина і політика.- № 5.- 2000.- С. 69.

*М. Івченко*

## THE MATTER OF DEFINING OF THE CIVIC EDUCATION AND POLITICAL EDUCATION CONTENT

*The article is dedicated to methodological aspects of research of problems of political and civil education. The writer pays attention to definite inconsistency in the scientific literature of concepts «political education» and «civil education». In the article the own explanations of the indicated concepts are tendered and is draw a conclusioned necessity to determine the contents of the indicated concepts, resting exclusively on their pithy characteristics.*